

УДК 33.06:[338.439-049.5:338.432](477)

Крисанов Д. Ф.

доктор економічних наук, професор, керівник Інституту економіки і бізнесу Білоцерківського національного аграрного університету Міністерства освіти і науки України, Біла Церква, Україна, d_krysanov@ukr.net

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ВИМОГ ІЗ ХАРЧОВОЇ БЕЗПЕКИ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

Анотація. Проаналізовано стан упровадження Систем управління безпекою харчових продуктів та постійно діючих процедур, що базуються на принципах НАССР, в аграрному секторі економіки, зроблено обґрунтований висновок про тривалий характер і складність у реалізації цієї вимоги та необхідність покращання ситуації. Розкрито ієрархію основних складових системних процедур безпеки, що мають бути впроваджені на переробно-харчових підприємствах, а також у господарствах первинного виробництва. З урахуванням нинішніх реалій проведено оцінювання масштабів робіт за різними видами потужностей, які необхідно попередньо виконати, аби забезпечити впровадження вказаних процедур. Із метою активізації практичної реалізації робіт і процедур визначено ключові джерела інвестування. Обґрунтовано інструменти залучення інвестицій. Акцентовано увагу на формах підготовки потужностей підприємств до впровадження системних процедур безпеки, вказано на потребі залучення до цього процесу господарств із вирощування продукції тваринного походження, а в перспективі – і рослинного походження. Зроблено прогноз упровадження НАССР та постійно діючих процедур у межах законодавчо встановлених строків реалізації нормативних вимог в аграрному секторі, а також імовірних результатів для розвитку його експортного потенціалу.

Ключові слова: аграрний сектор, харчова безпека, системні процедури безпеки, оператори ринку, фінансові інструменти, економічний механізм.

Табл. 1. Літ. 16.

Dmytro Krysanov

Dr. Sc. (Economics), Professor, Bila Tserkva National Agrarian University, Bila Tserkva, Ukraine, d_krysanov@ukr.net

FINANCIAL AND ECONOMIC CONSTRUCTION REQUIREMENTS FROM FOOD SAFETY IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF UKRAINE

Abstract. The state of implementation of Food Safety Management Systems and Permanent Procedures based on HACCP principles in the agrarian sector of the economy has been analyzed. The conclusion is drawn on the protracted nature and complexity of the implementation of this requirement and the need for improvement of the situation. The hierarchy of the main components of the system safety procedures that are to be implemented at processing and food enterprises, as well as in primary production facilities is disclosed, in particular: the HACCP system (two national standards were developed and implemented on its basis), the HACCP program prerequisites (for capacities according to the production of food products and agricultural products), a simplified approach to implementing the HACCP system procedures (at low-power facilities), good practice guides (to overcome difficulties encountered in introducing a simplified approach). Taking into account the present realities, the scale of work on various types of capacities that has to be performed in advance to ensure the implementation of the above-mentioned procedures is carried out. In order to enhance the practical implementation of work and procedures, key sources of investment have been identified, including: own profits of market operators,

© Крисанов Д. Ф., 2018

funds of paraban and investment structures and united territorial communities, targeted state subsidies and bank loans, as well as their cheapening at the expense of programs of direct state support of agrarian sector, etc. The investment attraction tools are substantiated. The emphasis is placed on the forms of preparation of enterprises' capacities for introduction of system safety procedures, the necessity of inclusion in this process of farms for the cultivation of products of animal origin, and in the long term - and products of plant origin is grounded. A forecast is made for the implementation of HACCP and ongoing procedures within the framework of statutory deadlines for the implementation of regulatory requirements in the agrarian sector, as well as the likely results for the development of its export potential.

Key words: agrarian sector, food safety, system safety procedures, market operators, financial instruments, economic mechanism.

JEL classification: D22, G38, L66, Q13.

Крысанов Д. Ф.

доктор экономических наук, профессор, руководитель Института экономики и бизнеса Белоцерковского национального аграрного университета Министерства образования и науки Украины, Киев, Украина, d_krysanov@ukr.net

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ РЕАЛИЗАЦИИ ТРЕБОВАНИЙ ПО ПИЩЕВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ УКРАИНЫ

Аннотация. Проанализировано состояние внедрения Систем управления безопасностью пищевых продуктов и постоянно действующих процедур, основанных на принципах HACCP, в аграрном секторе экономики, сделан обоснованный вывод о продолжительном характере и сложности в реализации этого требования и необходимости улучшения ситуации. Раскрыта иерархия основных составляющих системных процедур безопасности, которые должны быть внедрены на перерабатывающе-пищевых предприятиях, а также в хозяйствах первичного производства. С учетом нынешних реалий проведена оценка масштабов работ по различным видам мощностей, которые необходимо предварительно выполнить, чтобы обеспечить внедрение указанных процедур. С целью активизации практической реализации работ и процедуры определены ключевые источники инвестирования. Обоснованы инструменты привлечения инвестиций. Акцентировано внимание на формах подготовки мощностей предприятий к внедрению системных процедур безопасности, указано на необходимость привлечения к этому процессу хозяйств по выращиванию продукции животного происхождения, а в перспективе – и растительного происхождения. Сделан прогноз внедрения HACCP и постоянно действующих процедур в рамках законодательно установленных сроков реализации нормативных требований в аграрном секторе, а также возможных результатов для развития его экспортного потенциала.

Ключевые слова: аграрный сектор, пищевая безопасность, системные процедуры безопасности, операторы рынка, финансовые инструменты, экономический механизм.

Інтеграція України до внутрішнього ринку Європейського Союзу має різні складові: політичну, економічну, законодавчо-нормативну, зовнішньоторговельну, технічного регулювання, харчової безпеки тощо. На їхньому тлі актуальності, специфіки та чітких часових параметрів набуло положення щодо формування вітчизняної системи харчової безпеки та впровадження її вимог операторами продовольчого ринку. Зазначена система має бути еквівалентною моделі безпечності харчових продуктів і кормів, запровадженій в

ЄС. Європейська модель охоплює два рівні: макро (національний) і мікро (підприємств із виробництва харчової продукції). Ветеринари з Офісу продовольства і ветеринарії (Office of food and veterinary science, FVO) протягом п'яти років, з 2007 р., формували ветеринарно-санітарний профіль України як потенційного постачальника харчової продукції на продовольчі ринки ЄС, а вже з 2012 р. розпочалася активна робота з усунення виявлених недоліків, розбудови та зміцнення національної системи харчової безпеки загалом. Водночас із IV кв. 2012 р. Європейська комісія в індивідуальному порядку надає дозволи українським виробникам, котрі довели відповідність створеній на підприємстві системи харчової безпеки вимогам європейської моделі безпечності харчових продуктів і кормів для тварин, щодо імпорту харчової продукції тваринного походження на ринки країн – членів Співтовариства.

До початку 2017 р. кожен вітчизняний оператор ринку самостійно вирішував питання: впроваджувати чи ні на діючих потужностях Систему управління безпечністю харчових продуктів (НАССР) або її складових (постійно діючих процедур), але з 2016 р. ця норма, згідно із законом України про харчову безпеку [1, ч. II, п. 1], стала обов'язковою. У зв'язку з цим постало питання структурування операторів ринку й системних процедур безпечності (НАССР і постійно діючі процедури) з метою орієнтовного оцінювання масштабів і видів робіт та їх ресурсного, зокрема фінансового, забезпечення. Тут відкривається надзвичайно широке поле як для наукових розвідок, так і розробок методичного та практичного характеру.

Формування сучасної системи технічного регулювання, яка має бути еквівалентною базовій моделі технічного регулювання, запровадженій у країнах – членах ЄС, і визнаною на європейському та міжнародному рівнях, присвячено значну кількість публікацій теоретичного і методичного спрямування [2–7]. Але на етапі практичної реалізації конкретних пропозицій проблема або не досліджувалася взагалі, або оцінювалася за принципом “усі разом переходимо на нові умови технічного регулювання”. У результаті проведених обрахунків виникали астрономічні цифри потреби в інвестиціях на здійснення вказаних робіт, які не відповідали реальним можливостям національної економіки. Наприклад, за оцінками вітчизняних науковців, витрати на повне запровадження стандартів ЄС за трьома галузями (виробництво м'ясних і молочних продуктів, овочів та фруктів), які працювали здебільшого на внутрішній ринок, мали становити понад 1,8 млрд євро [7, с. 267], або, за нинішнім курсом, – близько 60 млрд грн. Це ставало підґрунтям для висновку щодо істотних втрат виробничого потенціалу за обмежених термінів реалізації вказаних пропозицій або взагалі про недоцільність переходу на базову модель технічного регулювання, запроваджену в країнах – членах ЄС. Тому постало завдання проведення глибшого аналізу нинішньої ситуації з урахуванням законодавчо встановлених строків запровадження НАССР (вимог із харчової безпеки) та підготовки ґрунтовніших пропозицій стосовно її покращанню.

Мета статті – проаналізувати реальний стан запровадження системних процедур безпечності в аграрному секторі економіки згідно із законодавчими положеннями та розробити конкретні пропозиції щодо залучення й аку-

мулювання фінансових та інших інвестицій, реалізація яких сприятиме активізації зусиль із практичного впровадження вимог з харчової безпеки на переробно-харчових підприємствах (ПХП) і в господарствах первинного виробництва відповідно до встановлених календарних строків.

Система технічного регулювання є практичним і ефективним інструментом регулювання торговельно-економічних відносин між країнами Європи та світу й позитивно впливає на продукцію, що пропонується для реалізації на внутрішньому ринку. Це пояснюється тим, що технічні бар'єри в торгівлі, особливо стосовно продовольчої продукції, спрямовані на забезпечення дотримання вимог із безпечності та якості, а отже, на дотримання основних прав споживача на харчову продукцію. Виклики, проблеми й ризики в цій сфері отримали додатковий імпульс унаслідок набуття з 1 вересня 2017 р. чинності у повному обсязі Угодою про асоціацію між Україною та ЄС [8], а також встановлення календарних строків упровадження НАССР на діючих потужностях операторами ринку [1]. Загальна кількість підприємств у переробно-харчовій промисловості дорівнює 5,1 тис. од., у первинному виробництві – 45,0 тис. од. (сільське, лісове, рибне господарство – відповідно 43,4 тис., близько 0,9 тис. та 0,8 тис. господарств) [9, с. 115; 10, с. 69]. За 2016 р. кількість суб'єктів господарювання, порівняно з попереднім роком, зменшилась на 0,4 тис. підприємств і на 1,8 тис. господарств. Крім того, у харчовій промисловості налічується близько 10,2 тис. та у первинному виробництві 29, 6 тис. (у сільському, лісовому, рибному господарстві – майже 23,5 тис., більше 2,6 тис. і 3,5 тис.) фізичних осіб – підприємців (ФОП), котрі не враховуються у подальших розробках. Згідно з внутрішніми даними Департаменту продовольства Мінагрополітики України, у харчовій промисловості на кінець 2016 р. упроваджено 1,2 тис. систем управління якістю, безпечністю та екологічного управління на 979 підприємствах. Ситуація з упровадженням НАССР на кінець 2017 р. стане відомою тільки після проведення моніторингу в 2018 р.

З огляду на викладене, проведемо групування операторів продовольчого ринку згідно з їхньою продуктовою спеціалізацією, а також розмірами потужностей [1, ч. II, п. 1]:

- **перша група:** потужності, що провадять діяльність із харчовими продуктами, у складі яких є необроблені інгредієнти тваринного походження (м'ясні, рибні, молочні) (крім малих потужностей). Законодавчо встановлені строки впровадження НАССР – до 20 вересня 2017 р. Охоплює (орієнтовно) 0,6 тис. підприємств, і на 410 із них (на початок 2017 р.) уже використовуються (чи впроваджуються) системи менеджменту безпечності (їх частка становить менше 70 %);
- **друга група:** потужності, що провадять діяльність з харчовими продуктами, у складі яких немає необроблених інгредієнтів тваринного походження (крім малих потужностей та підприємств, віднесених до першої групи). Строки впровадження НАССР – до 20 вересня 2018 р. Включає (орієнтовно) 1,4 тис. підприємств, і на 569 із них вже використовуються або впроваджуються системи менеджменту безпечності (їх частка становить 40 %);

- *третья група*: малі потужності. Строки впровадження НАССР – до 20 вересня 2019 р. Кількість малих підприємств (МП), імовірно, становить (за винятком підприємницьких структур, віднесених до першої та другої груп): $5,1 - (0,6 + 1,4) = 3,1$ (тис.), але яка частина з них належить до малих потужностей, дотепер не встановлено. Водночас законодавчо визначено кількісні параметри двох підгруп малих потужностей: 1) постачають харчові продукти кінцевому споживачу (тобто виробляють кінцеву харчову продукцію): не більше 10 осіб виробничого персоналу і не більше 400 м² виробничої площі; 2) не постачають харчові продукти кінцевому споживачу: не більше 5 осіб виробничого персоналу. Отже, частина МП перебуває поза наведеними параметрами малих потужностей і тому логічно була віднесена до першої та другої груп виробничих потужностей. Однак, імовірно, брак у МП основних засобів виробництва, зокрема виробничих, складських чи холодильних потужностей, буде свідчити про віртуальний характер діяльності або навіть про тимчасовий чи вимушений характер перебування його в цьому статусі.

Крім зазначеного, згідно із законом України про харчову безпеку [1, ст. 40] встановлено загальні гігієнічні вимоги щодо поводження з харчовими продуктами, включаючи операторів ринку, котрі здійснюють первинне виробництво та ведення записів щодо забезпечення безпечності харчових продуктів, зокрема:

- займаються розведенням тварин, полюванням або первинним виробництвом продуктів тваринного походження;
- здійснюють збір урожаю або виробництво продуктів рослинного походження.

Виробництво харчової продукції та постачання її кінцевому споживачу бере початок із постачання на переробно-харчові потужності сільськогосподарської сировини. Тому доцільно навести структуру господарств за видами вирощуваної продукції [9, с. 169–170]:

- оператори ринку – виробники продуктів тваринного походження: 4197 господарств, з них: а) тваринництво – 2141 господарство; б) змішане сільське господарство – 898 господарств; в) мисливство, відловлювання тварин і надання пов'язаних з ними послуг – 378 господарств; г) рибне господарство – 780 господарств;
- оператори ринку – виробники продуктів рослинного походження: 39 540 господарств; збирання дикорослих недеревних продуктів – 21 господарство.

Серед операторів ринку, які зайняті вирощуванням продукції тваринного і рослинного походження, налічується до 3 % суб'єктів господарювання (до 1,5 тис.), що запровадили постійно діючі процедури, засновані на принципах НАССР, провели сертифікацію господарств на відповідність стандартам органічного виробництва або проводили аудит на відповідність мінімальним вимогам базових програм (далі – БПр) [5, с. 345–346]. Водночас, у міру просування в реалізації законодавчої вимоги щодо впровадження НАССР на ПХП, потрібно ґрунтовніше дослідити питання, який спектр системних

методів безпечності доцільно рекомендувати до впровадження в господарствах первинного виробництва, що спеціалізуються на вирощуванні продукції тваринного та рослинного походження, залежно від рівня її ймовірного ризику для людини і тварини. У цьому аспекті певний досвід уже напрацьовано у підприємницьких одиницях, які отримали назву вертикально інтегрованих агропідприємницьких структур, агропродовольчих ланцюгів, агрохолдингових формувань тощо. Саме в них тісні технологічні зв'язки господарств із вирощування продовольчої сировини з ПХП закріплюються на засадах впровадження систем управління безпечністю з дотриманням вимог ДСТУ ISO 22000:2007 національний (гармонізований) стандарт України "Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга". Зауважимо, що міжнародний стандарт ISO 22000 – це комплекс принципів НАССР, який у формі науково обґрунтованої системи менеджменту безпечності реалізовано на підприємстві й з використанням якого можна контролювати небезпечні фактори під час виготовлення харчової продукції в усьому ланцюзі за принципом "від лану до столу", забезпечити її виробництво згідно з технічними регламентами та стандартами. У результаті для споживачів істотно підвищуються гарантії безпеки придбаних у торговельній мережі продовольчих товарів.

Таким чином, по-перше, законодавча норма щодо впровадження вимог із харчової безпеки постає як одна (але не єдина) з ключових умов виходу вітчизняних виробників на ринки країн – членів ЄС, а також інших держав, що визнають європейську модель харчової безпеки як основний інструмент гарантування безпечності продовольчої продукції; по-друге – існує надзвичайно широкий спектр підприємств й господарств щодо розмірів потужностей, особливостей ведення і продуктової спеціалізації виробництва, підготовленості працівників до впровадження системних методів безпечності та їх чіткого дотримання; по-третє, можна говорити про недоцільність суцільного впровадження НАССР на ПХП унаслідок різного рівня харчового ризику від вироблюваних кінцевих продуктів. Зазначимо, що на вершині харчового ризику (ризик від вживаної продукції для здоров'я людини) перебуває продукція тваринного походження, виробництво якої пов'язане з використанням продуктивних тварин та ймовірністю їх захворювання на антропоознози (хвороби, спільні для тварин і людей). В основі піраміди харчового ризику для здоров'я людини перебуває продукція мінерального походження (сіль, мінеральна вода), а проміжне місце посідає продукція нетваринного, переважно рослинного походження.

Залежно від імовірності виникнення харчового ризику (враховуються небезпечні фактори, пов'язані з технологічним процесом та вироблюваним продуктом) та їхнього впливу на безпечність кінцевих харчових продуктів, пропорційним має бути рівень складності системних процедур безпечності, зокрема, від впровадження системи НАССР згідно з вимогами національних стандартів (ДСТУ 4161-2003 та ДСТУ ISO 22000:2007) до чіткого виконання елементарних вимог при вирощуванні органічної продукції в природних умовах. В Україні сформувалась специфічна ієрархія нормативних документів

та, відповідно, системних процедур безпечності, які необхідно впровадити на діючих потужностях, а саме:

- *система НАССР*, на основі якої розроблено два національних стандарти [11; 12], з урахуванням вітчизняної специфіки вона закріплена у Вимогах [13, пп. 3.1–3.26, 5.1–5.25];
- *програми-передумови системи НАССР* (або мінімальні вимоги базових програм – МВ БПр), реалізовані для виробництва харчових продуктів [14] і для вирощування сільськогосподарської продукції [15], з огляду на вітчизняну специфіку їх закріплено у Вимогах [13, пп. 2.1–2.17];
- *спрощений підхід системи НАССР*, котрий запроваджується на потужностях із незначним ступенем ризику (не здійснюються підготовка, обробка чи переробка харчових продуктів), а небезпечні фактори контролюються за допомогою БПр [13, пп. 4.1–4.5];
- *настанови з належних практик*, що розробляються для подолання труднощів під час упровадження процедур НАССР операторами ринку, до яких можна застосувати спрощений підхід [13, пп. 4.8–4.16].

Отже, є достатньо підстав визнати, що для тих операторів ринку, які ще не розпочинали практичне впровадження на діючих потужностях законодавчих вимог із харчової безпеки, існує чотири основних види системних процедур безпечності. Вони відрізняються як рівнем складності, так і масштабами виконання конкретних процедур, які зумовлені критичними для безпечності харчової продукції властивостями процесів переробки сировини тваринного й рослинного походження, зберігання готових харчових продуктів та їх транспортування і реалізації споживачам.

Проте постає питання щодо структури операторів ринку, які поки не впровадили НАССР. Об'єктивну оцінку їхніх потужностей надати неможливо, оскільки для цього потрібне спеціальне обстеження. Можна скористатися лише загальними даними (кількість і структура сільгосптоваровиробників, основні засоби та їх зношеність, банк і структура земельних ресурсів згідно з цільовим використанням, капітальні й прямі інвестиції, індекс виробництва продукції) стосовно сільського господарства та дещо детальнішими (наявність систем менеджменту безпечності) щодо переробно-харчової промисловості (таблиця). Зауважимо, що серед виробників продукції рослинного і тваринного походження (загалом 43 758 суб'єктів господарювання) частка підприємницьких структур, зайнятих у рибному та лісовому господарстві (801 од.), становить лише 1,8 %. Але це без особистих селянських господарств (ОСГ), частка виробництва продукції якими дорівнює 40 % загального обсягу по сільському господарству.

У таблиці наведено комплексну оцінку операторів ринку, потужності яких забезпечують вирощування продовольчої сировини та випуск харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів. За одними показниками вона відображає арифметичну суму значень індивідуальних даних щодо всіх потужностей, за другими – результат взаємовпливу суперечливих процесів (зношення основних засобів і їх відтворення), за третіми – зміни в кількості суб'єктів господарювання, що фіксуються адміністративною та демографічною статистикою. Будь-які оцінки виробничого потенціалу приховують не лише різнопланові,

Таблиця

Динаміка змін у переробно-харчовій промисловості та сільському господарстві

Показник	Одиниця виміру	2000	2005	2010	2013	2014*	2015*	2016*
I. Переробно-харчова промисловість								
1. Кількість великих і середніх підприємств	оа.	2 488	2 607	1 358	1 215	1 051	1 016	990
2. Основні засоби (ОЗ)	млн грн	21 454	44 869	91 985	116 776	125 745	136 202	163 996
3. Зношеність ОЗ	%	42,2	50,4	45,7	48,5	47,2	51,3	51,1
4. Кількість МП	оа.	6 368	5 975	5 193	5 192	4 477	4 486	4 114
5. Усього підприємств	оа.	8 866	8 582	6 551	6 407	5 528	5 502	5 104
6. З них підприємства**, де впроваджені системи управління безпечністю	оа.	н/а	140	511	636	752	856	979
7. Капітальні інвестиції	млн грн	1 804	6 415	8 665	15 275	13 487	13 549	21 291
8. Прямі інвестиції	млн дол. США	807,8	1 171,6	1 858,7	3 287,2	2 706,4	2 426,0	2 550,9
9. Індекс продукції	%	100,0	196,5	220,6	217,6	223,1	194,4	202,9
II. Сільськогосподарське виробництво								
1. Сільськогосподарські підприємства (СПП)	оа.	12 122	15 430	14 767	14 878	13 115	13 076	14 015
2. Фермерські (селянські) господарства (ФГ)	оа.	45 834	42 447	41 726	40 752	33 084	32 303	33 682
3. Разом (СПП + ФГ)	оа.	57 956	57 877	56 493	55 630	46 199	45 379	47 697
4. Площа с.-г. угідь	тис. га	34 064,6	23 502,4	20 864,4	20 655,5	20 437,2	20 548,9	20 746,9
5. Особисті сел. г-ва (ОСГ)	тис. оа.	5 300,0	4 915,3	4 540,4	4 241,6	4 136,8	4 108,4	4 075,2
- площа сільгоспугідь	тис. га	6 243,2	13 819,3	15 690,4	15 815,1	15 958,2	15 868,7	15 706,4
• з неї: ОСГ і під садивами	тис. га	4 029,9	4 682,2	4 891,3	5 032,3	5 040,4	5 045,5	5 056,4
товарне виробництво	тис. га	427,1	7 229,6	9 213,7	9 281,2	9 504,3	9 424,6	9 286,4
сінокоси і випаси худоби	тис. га	1 303,0	1 483,0	1 200,9	1 122,7	1 040,3	1 027,2	993,2
6. Основні засоби (ОЗ)	млн грн	96 624	76 034	113 388	151 833	167 283	205 575	264 859
7. Зношеність ОЗ	%	47,3	49,0	40,7	37,4	38,4	37,8	36,9
8. Капітальні інвестиції	млн грн	1 552	6 422	11 311	18 640	18 388	29 310	49 660
9. Прямі інвестиції	млн дол. США	78,8	309,6	831,1	776,9	617,0	502,2	500,1
10. Індекс продукції	%	100,0	118,9	129,0	167,4	172,1	163,9	174,2

* Без підприємств, розташованих в АР Крим та в зоні операції об'єднаних сил, не підконтрольній Україні.

** Внутрішні дані Департаменту продовольства Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Розраховано та складено автором за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

а й суперечливі тенденції, котрі можуть і взаємопогашатися, і підсилюватися. Тому неможливо знайти “золоту середину”, щоб об’єктивно оцінити обсяги витрат на впровадження системних процедур безпечності. Отже, на нашу думку, це тупиковий спосіб, оскільки він не лише ускладнює сприйняття сутності та глибини проблеми, а й не висвітлює методичні підходи та інструменти для її практичного розв’язання взагалі. Необхідно їх кардинально оновити.

Згідно з Угодою про асоціацію [8, ст. 1], однією з її основних шести цілей є запровадження умов для посилення економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі, як визначено у Розділі IV (“Торгівля і питання, пов’язані з торгівлею”) Угоди, та підтримання зусиль України стосовно завершення переходу до діючої ринкової економіки, зокрема шляхом поступової адаптації її законодавства до *acquis* ЄС. Ключовим індикатором інтеграції аграрного сектору України до внутрішнього ринку ЄС є безперешкодне просування продукції АПК на ринки країн-членів. Це можливо лише за умови, що сільськогосподарська сировина і харчова продукція відповідатимуть нормативним вимогам, які висуваються до продуктів європейського виробництва. Вирішення цієї проблеми пов’язане зі становленням національної системи технічного регулювання, яка має бути еквівалентною базовій моделі технічного регулювання у країнах – членах ЄС. Однією з ключових вимог є безпечність харчової продукції, яка забезпечується впровадженням на діючих потужностях системи НАССР та/або інших системних процедур безпечності.

До викладеного вище варто додати таке. Великі та більшість середніх підприємств вже впровадили, сертифікували й підтримують системи НАССР. Без них залишаються частина середніх та малі потужності. Система НАССР не є автономною програмою, вона ґрунтується на комплексних заходах контролю, що охоплюють програми-передумови, які повинні бути реалізовані і підтримуватися належним чином. Такий підхід вимагає від персоналу, котрий обслуговує переробно-харчові потужності, чіткого дотримання задекларованих у НАССР принципів, забезпечення повноти знань та практичних навичок у розробленні, впровадженні систем управління безпечністю та їх ефективному функціонуванні [13, п. 1.6]. Програми-передумови [13, п. 1.9] – це основні умови безпечності харчових продуктів та практичної діяльності персоналу, що необхідні для підтримання гігієни навколишнього середовища у всьому харчовому (агропродовольчому) ланцюгу, придатності для виробництва та постачання безпечних кінцевих харчових продуктів задля споживання людиною, а також поводження з ними.

Упровадження НАССР вимагає попереднього аудиту на відповідність діючого виробництва мінімальним вимогам базових програм (програм-передумов системи НАССР). Аудит можуть проводити спеціалізовані організації з подальшим розробленням індивідуальної системи управління безпечністю харчових продуктів з урахуванням особливостей конкретних виробників: територіально-технологічних схем організації виробництва; пунктів розміщення агровиробників, технологій вирощування, заготівлі та логістики

постачання продукції тваринного й рослинного походження на переробно-харчові потужності; рівня інноваційності (сучасності) технологій перероблення сировини і випуску готових харчових продуктів; доцільності впровадження та ступеня складності системних процедур безпеки залежно від специфіки технологічних процесів, імовірності виникнення харчового ризику від продукції під час її реалізації споживачам; необхідності підготовки персоналу до свідомого та ефективного застосування норм і дотримання правил використання процедур тощо. Спеціалізовані організації оцінюють власні витрати в межах до 20 тис. грн, а строки розроблення, впровадження та сертифікації НАССР – до півтора місяця. Але це стосується тільки тих операторів ринку, де виконання зазначених робіт не потребує внесення помітних змін до матеріально-технічної бази підприємства й виробничих процесів.

Водночас внесення суттєвих змін у технологічні процеси та їх модернізація, усунення виявлених недоліків, зауважень і диспропорцій у виробничому потенціалі підприємств – окрема стаття витрат, яка залежить і від розмірів потужностей операторів ринку, і від ступеня зношеності основних засобів. Загалом по переробно-харчовій промисловості коефіцієнт зношеності основних засобів перевищує 51 % (оптимальний – до 30 %), але якщо врахувати, що на підприємствах, де впроваджені НАССР, він є нижчим, то на інших потужностях (де НАССР немає) – вищим. Зрозуміло, що на морально застарілих і фізично зношених основних засобах та із застосуванням подібних технологій додержуватися сучасних вимог безпеки та якості стосовно харчової продукції дуже складно або навіть неможливо.

За професійного ставлення до проведення аудиту відповідності потужностей підприємств для впровадження НАССР вказані перегини й асиметрії між різними складовими виробничого потенціалу обов'язково зазначаються в акті перевірки, і вони мають бути усунені. Те, які можуть бути неузгодженості та що потрібно залучити для їх усунення, стане відомо лише після завершення проведення аудиту й оцінювання реального стану потужностей кожним оператором ринку індивідуально. Діапазон ремонтних, ремонтно-будівельних, будівельно-монтажних і пусконаладжувальних робіт надзвичайно широкий: від оперативного виконання поточних ремонтів та приведення у відповідність із гігієнічними вимогами виробничо-технологічних приміщень і робочих поверхонь до розроблення індивідуальних проектів (міні-проектів) повної заміни застарілого устаткування чи інноваційно-технологічної модернізації діючого виробництва. Визначати доцільний варіант будуть власники потужностей в індивідуальному порядку, але при виконанні ключової вимоги: усунення асиметричності між різними складовими виробничого потенціалу й приведення потужностей до стану, коли можна буде забезпечити відповідність мінімальним вимогам БПр та/або впровадити НАССР у повному обсязі й провести сертифікацію системи управління безпекою. При цьому передбачається навчання технологічного персоналу дотримання як вимог безпеки під час технологічного процесу (критичні контрольні точки, їхні параметри, методи контролю й коригування відхилень), так і гігієнічних вимог на виробництві.

Інша схема аудиту пов'язана з його проведенням інженерним персоналом, зайнятим на обслуговуванні діючих потужностей підприємств. Із цією метою власники підприємства призначають менеджера з проведення аудиту потужностей на відповідність мінімальним вимогам БПр. За необхідності створюється комісія за участю інженерів та майстрів-технологів, обізнаних зі специфікою виробництва, і з використанням вимог чинних нормативних документів [1; 13; 14] проводиться його аудит. У процесі аудиту виявляють реальні недоліки й асиметрії і на підставі отриманих результатів складають план їх усунення. По завершенні реалізації вказаного плану для локалізації та юридичного оформлення оновленого стану виробництва за участю інспекторів Держпродспоживслужби готується акт виконаних робіт і тим самим засвідчується відповідність потужностей підприємства мінімальним вимогам БПр. Аналогічно має проводитися аудит операторами ринку з вирощування продукції тваринного походження, а в перспективі – й рослинного походження.

Після проведення аудиту, оформлення актів перевірок та встановлення обсягів необхідних робіт постає ключова проблема: визначення способів усунення асиметрії у виробничому потенціалі підприємств та їх інвестиційного забезпечення. Під такою асиметрією розуміється розбалансованість різних складових, включаючи й технологічну відсталість окремих виробничих ділянок чи технологічну несумісність (розбалансованість) ланок агропродовольчого ланцюга. На нашу думку, є достатньо підстав для розмежування можливого спектра робіт з усунення наявної асиметрії на два принципово різних види:

- 1) проведення комплексу робіт власними силами операторів ринку з метою забезпечення дотримання вимог з харчової безпеки (доцільне за неістотної заміни технологічного обладнання або ремонту використовуваних виробничих приміщень);
- 2) реалізація проектів (міні-проектів) щодо інноваційно-технологічної модернізації окремих виробничих ділянок на діючих потужностях або їх повного оновлення з використанням сучасних технологічних інновацій.

У першому випадку, у зв'язку з малими обсягами робіт, оператори ринку переважно спроможні за рахунок власних фінансових можливостей усунути асиметрії у виробничому потенціалі підприємства, а в другому – нерідко виправдане залучення зовнішніх інвестицій, насамперед – фінансових. Наявність достатніх коштів на рахунках операторів ринку дає змогу успішно й оперативно оновити матеріально-технічну базу. Проблема якраз і полягає в дефіциті коштів і методах їх подолання та/або механізмах залучення фінансових інвестицій.

Також доцільно встановити масштаб інвестицій, які необхідно залучити для реалізації проектів модернізації виробничих потужностей. За орієнтовними підрахунками, обсяг інвестицій коливатиметься від кількох десятків тисяч до кількох десятків мільйонів гривень. Треба мати на увазі, що вирішення проблеми за допомогою малого бюджету з метою оперативного виконати законодавчо встановлені строки впровадження системних процедур безпечності пізніше може спричинити необхідність радикальних заходів. Отже, методи залучення та акумулювання ресурсів, включаючи фінансові, можуть бути використані й у пізніші періоди та для розв'язання подібних проблем.

Варто привернути увагу до питання реалізації проектів (міні-проектів), спрямованих на усунення асиметрії у виробничому потенціалі підприємств. Нині схеми модернізації виробництва й сучасного технологічного устаткування для перероблення харчової сировини розробляються за різними напрямками, зокрема:

- із використанням сучасних нано-, біо-, осмо-, мембрано- й інших технологій з метою максимального збереження природних поживних речовин у кінцевій харчовій продукції та їх раціонального використання споживачами за призначенням;
- створення для ключових переробно-харчових галузей модульних схем формування різних варіантів набору потужностей задля їх оптимізації з ресурсами сировинних зон;
- розроблення компактних технологічних схем різних типорозмірів та з відповідним технологічним устаткуванням для фермерських господарств, сімейних, приватних і колективних молочних ферм із розрахунку забезпечення накопичення кількадечних обсягів видоєного сирого молока, його охолодження, періодичного перероблення в кінцеві харчові продукти (сири, масло, інші молочні вироби) з наступною реалізацією споживачам та ін.

Виставки технологічного устаткування для харчової промисловості, які постійно проводяться в Україні за участю зарубіжних виробників, свідчать про те, що вітчизняні зразки технологічного обладнання й техніки порівняно з іноземними аналогами значно відстають за всіма основними параметрами (продуктивність, ергономічність, компактність, витрати на обслуговування тощо), але й вартість їх нижча у кілька разів або навіть на порядок. Отже, за наявності фінансових ресурсів оновлення чи докорінна модернізація малих потужностей не повинні становити складної проблеми. Аналогічно це стосується і середніх підприємницьких структур. Обмежувальним чинником є календарні строки впровадження вимог із харчової безпеки, про що вже йшлося.

Фінансовий ланцюг залучення інвестицій, на нашу думку, може включати такі ланки й механізми: джерела інвестування – одержувачі інвестицій – форми передачі або залучення інвестицій – цільова реалізація отриманих інвестицій – джерела та інструменти забезпечення погашення залучених інвестицій.

У вітчизняних умовах джерелами інвестицій можуть бути: комерційні й державні банки та парабанківські структури (інвестиційні й пенсійні фонди), міжнародна технічна допомога, оператори продовольчого ринку та інші суб'єкти господарювання, зацікавлені в оновленні основних засобів та продовженні функціонування підприємств, що повинні впровадити вимоги з харчової безпеки, тощо. Йдеться про суб'єктів (або акторів, згідно з європейською термінологією), які є наступними (після виробництва сировини) ланками в агропродовольчих ланцюгах. Оператори ринку можуть отримати фінансові ресурси у формі банківських кредитів, цільових субсидій, лізингу технологічного устаткування, прямої (цільової) фінансової допомоги тощо. Ініціатива в залученні банківських кредитів зазвичай виходить від операторів ринку та оформляється угодою з банківською установою. Для такого специфічного етапу, як впровадження вимог із харчової безпеки, актуальним є відкриття за

рахунок виділених бюджетних коштів та/або надання міжнародної технічної допомоги кредитних ліній з підтримки операторів ринку, а також їх долучення до відповідних фінансових програм. Крім державних програм підтримки взяти участь у подібних заходах можуть об'єднані територіальні громади, зацікавлені в збереженні діючих виробництв та створенні нових робочих місць.

Для реалізації згаданого підходу на практиці варто вносити конкретні пропозиції до бюджетних програм, спрямованих на підтримку аграрного сектору економіки, а також апелювати до державних структур, відповідальних за контроль безпечності та якості харчової продукції. Йдеться, зокрема, про Держпродспоживслужбу, що, маючи статистичну інформацію про реальний стан упровадження НАССР та постійно діючих процедур, повинна активно впливати на формування програм підтримки в частині інноваційно-технологічної модернізації потужностей ПХП і господарств первинного виробництва. Вказана пропозиція повністю корелює з такими напрямками технологічного оновлення та розвитку агропромислового комплексу [16]:

- розроблення та впровадження технологій виробництва, збереження і переробки високоякісної рослинної продукції;
- технологічне оновлення виробництва продукції скотарства та свинарства;
- розроблення й упровадження технологій створення високопродуктивних альтернативних джерел для отримання пального та ін.

Відповідно, потрібне залучення комерційних або державних банківських структур як специфічної “товаропровідної мережі” для просування коштів операторам ринку, а також для забезпечення їх повернення після реалізації проектів та виведення виробництва на рівень сучасних нормативних вимог із харчової безпеки. Упровадження НАССР та постійно діючих процедур на ПХП дасть змогу значно розширити коло виробників харчових продуктів, які виконуватимуть вимоги нормативних документів, чинних у країнах – членах ЄС, і це буде свідчити про інтеграцію дедалі більшого числа вітчизняних акторів до внутрішнього ринку Співтовариства. Водночас не можна розраховувати на те, що із завершенням законодавчо встановлених строків упровадження НАССР цю проблему буде вирішено у повному обсязі – не тільки через об'єктивні обставини, а й у зв'язку з тим, що, з одного боку, інноваційно-технологічна модернізація потужностей охоплюватиме все ширше коло акторів, а з другого – будуть підвищуватись вимоги до безпечності харчових продуктів, і це вимагатиме перманентного оновлення виробництва для нового рівня вимог. Отже, першорядного значення набуває питання формування (вишукування) джерел інвестування й інструментів залучення фінансових та інших інвестицій з метою інноваційно-технологічної модернізації діючих потужностей операторів продовольчого ринку.

На підставі викладеного можна зробити такі висновки.

Проведені дослідження показали, що, з огляду на законодавчо встановлені строки впровадження системних процедур безпечності (НАССР та постійно діючі процедури), а також помітне відставання з їх реалізацією, слід активізувати зусилля у цьому напрямі, зокрема:

- забезпечити активне включення в ці процеси всіх операторів продовольчого ринку шляхом проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи,

- поетапної перевірки діючих потужностей інспекторами Держпродспоживслужби задля оцінювання реального стану їх підготовленості до впровадження системних процедур безпечності та встановлення конкретних строків для виправлення ситуації;
- залучити бюджетні ресурси за напрямами підтримки аграрного сектору, а по можливості – й закріпити положення щодо їхнього цільового використання, оскільки основним лімітуючим чинником для операторів ринку, власні можливості яких обмежені, є дефіцит фінансових інвестицій. Це може бути компенсація процентів операторам ринку за користування банківським кредитом, надання цільових кредитів та цільових субсидій, підключення до системи лізингу технологічного устаткування через НАК “Украгролізинг” та ін.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів : закон України від 22.07.2014 № 1602-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75, ст. 2122.
2. *Віткін А. М.* Сучасна система технічного регулювання: теорія і практика : монографія. Київ : Ун-т економіки та права “КРОК”, 2011. 494 с.
3. *Ібатуллин М. І.* Короткострокові та довгострокові виклики при гармонізації національного законодавства із нормами ЄС в сфері харчової промисловості. *Інноваційна економіка*. 2014. № 4. С. 63–67.
4. *Іванов Л. С., Янушкевич Д. А.* Технічні бар’єри у міжнародній торгівлі. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 2. С. 15–30.
5. *Крисанов Д. Ф.* Інтеграція агрохарчового сектора України в єдиний нормативний простір Європейського Союзу : монографія ; НАН України, ДУ “Ін-т екон. та прогнозів. НАН України”. Київ, 2016. 368 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/275.pdf>.
6. *Притульська Н. В., Мотузка Ю. М.* Технічне регулювання: міжнародні практики та вітчизняні реалії. *Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту*. 2015. № 3. С. 5–21.
7. *Саблук П. Т., Білорус О. Г., Власов В. І.* Глобалізація і продовольство. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 631 с.
8. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75, ст. 2125.
9. Діяльність суб’єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва. 2016. Київ, 2017. 624 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Діяльність суб’єктів господарювання. 2016. Київ, 2017. 629 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
11. Державний стандарт України. ДСТУ 4161-2003 Система управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги. Чинний з 01.07.2003. 18 с.
12. Державний стандарт України. ДСТУ ISO 22000:2007 Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга. Чинний з 01.08.2007. 38 с.
13. Вимоги щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР) : затв. наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 01.10.2012 № 590. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>.
14. Міжнародний стандарт/Технічні специфікації ISO/TS 22002-1:2009. Програма обов’язкових попередніх заходів із забезпечення безпечності харчових продуктів. Ч. 1: Виробництво харчових продуктів.

15. Міжнародний стандарт / Технічні специфікації ISO/TS 22002-3:2011. Програма обов'язкових попередніх заходів із забезпечення безпечності харчових продуктів. Ч. 3: Виробництво сільськогосподарської продукції.
16. Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня на 2017–2012 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 18.10.2017 № 980. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 246. С. 11.

References

1. Verkhovna Rada of Ukraine. (2014). On amendments to certain legislative acts of Ukraine concerning food products (Act No. 1602-VII, July 22). *Official Bulletin of Ukraine*, No. 75, Art. 2122 [in Ukrainian].
2. Vitkin, L. M. (2011). *Modern system of technical regulation: theory and practice*. Kyiv: University of Economics and Law "KROK" [in Ukrainian].
3. Ibatullin, M. I. (2014). Short-term and long-term challenges in harmonizing of national legislation with EU norms in the food industry. *Innovative economy*, 4, 63-67 [in Ukrainian].
4. Ivanov, L. S., Yanushkevich, D. A. (2016). Technical barriers in international trade. *Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, 2, 15-30 [in Ukrainian].
5. Krysanov, D. F. (2016). *Integration of the agro-food sector of Ukraine in the unique normative space of the European Union*. Kyiv: SE "Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine". Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/275.pdf> [in Ukrainian].
6. Prytulska, N. V., Motuzka, Yu. M. (2015). Technical regulation: international practices and domestic realities. *Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*, 3, 5-21 [in Ukrainian].
7. Sabluk, P. T., Bilorus, O. G., Vlasov, V. I. (2011). *Globalization and food*. Kyiv: NSC IAE [in Ukrainian].
8. EU, Ukraine. (2014). Association agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European atomic energy community and its member states, of the other part. *Official Bulletin of Ukraine*, No 75, Art. 2125 [in Ukrainian].
9. State Statistics Service of Ukraine. (2017). *Activities of subjects of large, medium, small and microenterprises*. 2016. Kyiv. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
10. State Statistics Service of Ukraine. (2017). *Activities of business entities*. 2016. Kyiv. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
11. State Committee for Technical Regulation and Consumer Policy. (2003, July 1). *Food Safety Management System. Requirements* (State standard, DSTU 4161-2003) [in Ukrainian].
12. State Committee for Technical Regulation and Consumer Policy. (2007, August 1). *Food safety management systems. Requirements for any food chain organization* (State standard, DSTU ISO 22000:2007) [in Ukrainian].
13. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine. (2012). *Requirements for the development, implementation and application of permanent procedures based on the principles of the Food Safety Management System (HACCP)* (Decree No. 590, October 1). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12> [in Ukrainian].
14. International Organization for Standardization. (2009). *Prerequisite programmes on food safety – Part 1: Food manufacturing* (International standard / Technical specifications, ISO/TS 22002-1:2009) [in Ukrainian].
15. International Organization for Standardization. (2011). *Prerequisite programmes on food safety – Part 3: Farming* (International standard / Technical specifications, ISO/TS 22002-3:2011) [in Ukrainian].
16. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2017). Some issues of the definition of medium-term priority areas of innovation activity at sectoral level for 2017–2012 (Decree No. 980, October 18). *Government Courier*, No 246, p. 11 [in Ukrainian].